

BORBÉLY SÁNDOR

A szovjet politikai diktatúra által konstituált történeti múlt

A lokális időtapasztalat intézményes átalakítása Kárpátalján
az 1960–1980-as években*

A közép-kelet-európai országok második világháború utáni történetével foglalkozó posztkoloniális szemléletű kutatásokban¹ a szovjet birodalom által megszállt területek belső viszonyainak mesterséges átalakítását, átszervezését rendszerint különböző szintű és eltérő minőségű függőségi kapcsolatok kialakítása-ként, konszolidálásaként és megszilárdításaként értelmezik. E kapcsolatok közül a szakirodalmat összefoglalva Böröcz József négy aspektust – 1. az egyenlőtlen gazdasági csere- és elosztási rendszerek létrehozását, 2. a megszállt területek kulturális gyarmatosítását, 3. az állami bürokratikus-hatalmi intézmények exportálását, 4. valamint a geopolitikai expanziót – emel

* Az alábbi tanulmány korábbi változata előadás formájában 2015. december 17-én hangzott el az MTA Szociológiai Intézete által szervezett „Idő, kultúra, társadalom – A jelen történeti szociológiái” című tudományos konferencián. A kézirathoz fűzött kritikai megjegyzésekért és nagyon hasznos szakmai tanácsaiért Mészáros Csabának szeretnék köszönetet mondani.

¹ A kelet-európai országok közül Ukrajnát posztkoloniális térségként vizsgálja például: Alexander ETKIND: *Internal Colonization, Russia's Imperial Experience*. Polity, Cambridge, 2011. 133–137.; Mark von HAGEN: From Imperial Russia to Colonial Ukraine. In: Róisín HEALY–Enrico DAL LAGO (eds.): *The Shadow of Colonialism on Europe's Modern Past*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2014. 173–193.; Janus KÖREK (ed.): *From Sovietology to Postcoloniality, Poland and Ukraine in the Postcolonial Perspective*. Södertörns högskola, Stockholm, 2007; Taras KUZIO: History, memory and nation building in the post-soviet colonial space. *Nationalities Papers*, (30) 2002/2. 241–264.; Marko PAVLYSHYN: Post-colonial Features in Contemporary Ukrainian Culture. *Australian Slavonic and East European Studies*, (6) 1992/2. 41–55.

ki mint a birodalmi centrum és a periférikus területek között kialakuló függőségi viszonyok legfontosabb jellemzőit.²

E strukturális változásoknak a Kárpátalja szovjetizációjával³ foglalkozó történeti, szociológiai, kultúratudományi szakirodalom is számos részproblémáját tárta fel és dolgozta ki. A rendszerváltás után megjelent magyar, ukrán kutatók legjelentősebb része az aszimmetrikus gazdasági kapcsolatok és redisztribúciós rendszerek elemzése kapcsán például részletesen tárgyalta az anyagi erőforrások államosításának és centralizálásának (kollektivizáció, kuláktalanítás, lakossági fogyasztás korlátozása, jövedelmének elvonása) több mozzanatát.⁴ Az

² BÖRÖCZ József: Birodalom, kolonialitás és az EU „keleti bővítése”. *Replika*, 2001/45–46. 23–44.

³ A „szovjetizáció” kifejezést nem analitikus, hanem leíró kategóriaként használok azoknak a komplex – gazdasági, társadalmi, politikai – változásoknak az ábrázolásához, amelyek a második világháború után a kelet-európai országokban (Csehszlovákia, Magyarország, Románia, Lengyelország stb.) bontakoztak ki. Ezekben az országokban azonban – megközelítem szerint – a szovjet politikai diktatúra kiépítésében és az azt kísérő politikai, gazdasági, társadalmi transzformációs folyamatokban nem csupán a birodalomközpont erős szakos intézkedései, hanem az 1920-as években kialakult kelet-európai demokratikus nemzetállamok politikai rendszereinek autoriter vonásai – az elnyomó nemzetiségpolitika, a központi végrehajtó hatalom túlzott befolyása, a sajtószabadság korlátozása, vallási diszkrimináció stb. – is meghatározó szerepet játszottak. Az adott kérdésben Julien Papp francia történésszel értek egyet, aki szerint a megszállt kelet-európai területekre a szovjet rendszer valamennyi elemét nem kellett „importálni”, mivel „a Szovjetunió helyben talált egy egész sor kellékét a restaurált államrendben és az ország hagyományaiiban: a társadalmi rend büntető védelmét, a közigazgatást mint a politikai harcok eszközét, a rendőrség terrorista módszerét, a B-listázást, a végrehajtó hatalom túlsúlyát, a »népitéletek« hagyományát stb. Mindez inkább reaktíválás, mint szovjetizálás volt, ráarakódva a megváltozott gazdaság-társadalmi rendre: *egyfajta endogén folyamatosság*, amely már 1945 nyarától kezdve sodorta magával a demokratikus átmenet ígérétét.” Julien PAPP: Forradalom vagy szovjetizáció? Magyarország a II. világháború után (1944. szeptember–1947. szeptember). *Eszmélet*, 2015. 94–108.

⁴ DUPKA György–HORVÁTH Sándor: *Múltunk s jelenünk. Balogh Edgár nyomában Kárpátontúlón*. Kárpáti Kiadó, Uzsgorod, 1987; DUPKA György–ALEKSZEJ KORSZUN: *A „málenyikij robot” dokumentumokban*. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1997; DUPKA György: *A szovjet hatóságok megtorló tevékenysége Kárpátalján (1944–1991)*. Intermix Kiadó, Ungvár, 2014; Олексій Михайлович Корсун: *Коллективізація в Закарпатті: політичні та адміністративні заходи примусового впливу на селян. 1944–1945*. Збірник архівних документів і матеріалів. Всеукраїнське державне видавництво «Карпати», Ужгород, 2014; Василь Васильович

1944-ben megszállt terület kulturális kolonizációját elemezve pedig egyebek mellett olyan témákat világítottak meg részletesebben, mint a két világháború közötti időszakban kialakult oktatási rendszer és iskolahálózat szovjet mintára történő át-szervezése,⁵ a régióban található vallási közösségek (római és görög katolikusok, protestánsok) és egyházi intézmények felszámolása,⁶ továbbá a nemzeti nyelvek másodnyelvvé tételének folyamata, azaz az oroszosító nyelv-, nemzetiség- és betelepítési politika.⁷

Ezekben az elemzésekben ugyanakkor a szovjet államhatalom és a temporalitáshoz való sokrétű – identitás- és emlékezet-politikai – viszony kérdésköre eddig nem kapott kellő figyelmet.

Мищанин: *Аграрна політика на Закарпатті* (1944–1950 pp.). Закарпаття, Ужгород, 2000; Василь Васильович Мищанин: Нові документи про колективізацію на Закарпатті 1946–1950 pp. Русин, (16) 2009/2. 144–154.

⁵ FEDINEC Csilla: A magyar közoktatás és tankönyvkiadás helyzete Kárpátalján 1938 és 1961 között. In: CSERNICSKÓ István–VÁRADI Tamás (szerk.): *Kisebbségi magyar iskolai nyelvhasználat*. Tinta Kiadó, Budapest, 1996. 39–46.; FEDINEC Csilla: A rendszerváltás Kárpátalja oktatás ügyben 1944–1945-ben. *Pánsíp*, 1997/3. 30–38.; FEDINEC Csilla: *Fejezetek a kárpátaljai közoktatás történetéből (1938–1991)*. Nemzetközi Hungarológiai Központ, Budapest, 1999 (Officina Hungarica, VIII); KOSZTYÓ Gyula: *Iskolán kívüli népművelés Kárpátalján 1940–1944 között*. Kárpátaljai Magyar Művelődési Intézet, Ungvár, 2014.

⁶ BOTLIK József: *Hármas kereszt alatt. Görög katolikusok Kárpátalján az ungvári uniótól napjainkig (1646–1997)*. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest, 1997; FEJÓS Zoltán: A kárpátaljai reformátusok helyzete és kilátásai 1946–47-ben. *Pro Minoritate*, 1997/1. 33–37.; GÖNCZI Andrea: Vallás és etnikum kapcsolata a Kárpát-medencében élő ruszinok körében. *Társadalmi Együttélés*, 2013/3. 1–8.; Юрій Васильович Данилець–Василь Васильович Мищанин: *Православна церква на Закарпатті в умовах становлення радянської влади* (1944–1950 pp.). Русин, 2013/4/34. 88–112.

⁷ CSERNICSKÓ István: A Szovjetunió nyelvpolitikája (1945–1991). In: FEDINEC Csilla–MIKOLA VEHES (szerk.): *Kárpátalja 1919–2009: történelem, politika, kultúra*. Argumentum–MTA Etnikai–Nemzeti Kisebbségkutató Intézete, Budapest, 2010. 593–605.; CSERNICSKÓ István: A Szovjetunió nyelvpolitikája (1945–1991). In: Uő: *Államok, nyelvek, államnyelvek. Nyelvpolitika a mai Kárpátalja területén (1867–2010)*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2013. 193–236.; GAZDAG Vilmos: A szovjet éra hatásának tükröződése a kárpátaljai magyar nyelv szókészletében. In: BÁRÁNY Erzsébet–CSERNICSKÓ István (szerk.): *Az ukrán–magyar nyelvi kapcsolatok múltja és jelene. Vydavnytvo V. Radjaka, Ungvár, 2014. 93–108.*; Лариса Капітан: *Етнокультурний розвиток Закарпаття у контексті радянської влади, 1944–1964 pp.* Варта, Київ, 2013; Олександр Омелянович Малець: *Етнополітичні та етнокультурні процеси на Закарпатті 40–80-х pp. XX ст.* Інформаційно-видавничий центр ЗППО, Ужгород, 2004.

A lokális időtapasztalat és a politikai diktatúra viszonyát érintő elemzések hiánya meglepőnek tűnhet, ha tekintetbe vesszük, hogy Kárpátalja 1944-es szovjet megszállását követően az új, kommunista intézmények kezdeti kiépítésében és legalizálásában a szimbolikus identitáspolitikai gesztusok – s ezen belül kifejezetten az időtapasztalat átalakítását célzó állami intézkedések – nemcsak hogy alapvető szerepet játszottak, de sok tekintetben meg is előzték az államszervezet (a hatalom és az adminisztráció) újjászervezését. A szimbolikus politikai eszközök jelentőségét mutatják az alábbi kiragadott példák is.

A Vörös Hadsereg a mai Kárpátalja területét 1944. szeptember 26. és október 28. között szállta meg. A terület fizikai elfoglalását követő hetekben – tehát az új közigazgatási, politikai, társadalmi intézmények létrehozásának kezdetén – a szovjet vezetés első intézkedései között szerepelt, hogy 1944. november 5-én Kárpátalján is bevezették a moszkvai időszámítást.⁸ Néhány hónappal később, 1945. március 25-én, Turjanica Iván, a Kárpátontúli Ukrajna Kommunista Pártjának első titkára a megyei pártkongresszuson – sok egyéb mellett – már arról is beszámolt, hogy a politikai propagandamunkát végző intézmények milyen sikereket értek el a hivatalos szocialista ünnepek meghonosítása terén. A párttitkár szerint az újonnan elfoglalt területen 1944 novemberre és 1945 márciusa között, azaz mindössze négy hónap leforgása alatt összesen 406 ünnepi rendezvényt és megemlékezést tartottak. Ebből Vlagyimir Iljics Lenin halálának 21. évfordulója alkalmából a városokban és a területi központokban 18, a nagyobb falusi településeken pedig 20 emlékünnepséget vezettek le, amelyeken több mint tízezer ember vett részt. Ezenkívül 158 ünnepséget rendeztek a Vörös Hadsereg napja, továbbá 210 ünnepi gyűlést és estet a nemzetközi nőnap alkalmából. Ezeken a rendezvényeken összesen hozzávetőleg kétszáznyolcvanezer fő jelent meg.⁹

A másik példa a hétköznapi élet egy kitüntetett színteréről, a munka világából származik, és az időhöz való viszony standar-

⁸ ФЕДИНЕЦ Csilla–Микола ВЕНЕС: i. m. 353.

⁹ Васи́лий Ива́нович Белоусов: *Шляхом Жовтня. Збірник документів*. I–VI. Ужгород, Карпати, 1965. 211–213.

dizálásának egy későbbi korszakára vonatkozik. A magántermelés megszüntetésére és a kollektív gazdaságok létrehozására Kárpátalján az 1948–1949-es években került sor. Az 1940-es évek végétől az új tulajdonviszonyok és a szocialista termelési formák meghonosítása érdekében a szovjet pártvezetés a falusi kolhozok és szovhozok számára több olyan módszertani anyagot is kidolgozott, amelyek részletesen tárgyalták a közös munkavégzés és termelés, valamint az előállított gazdasági javak elosztásának, nyilvántartásának új szabályait és alapelveit.¹⁰ Ez a szemléletmód igen látványosan mutatkozott meg egy három évtizeddel későbbi, *A szocializmus és a munka* címmel kiadott magyar nyelvű kötetben, amely 1975-ben Ungváron jelent meg.¹¹ Ebben a kolhoz- és a szovhoz munkások számára kiadott segédkönyvben a szerzők – sok egyéb mellett – számos új időkategória bevezetésére tettek kísérletet. Ilyen volt például a főidő, a mellékidő, az operatív idő; a munkahely kiszolgálásának ideje, az előkészítő és befejező munka ideje; a szabályozott és nem szabályozott szünet; aktív és passzív pihenés fogalma stb., amely a falusi agrártermelésben a munkaidő szélsőségesen racionalizált és analitikus – a hasznos és haszontalan időt

¹⁰ A teljesség igénye nélkül, néhány kiragadott példa: Szergej Timofejevics GRIGORJEV–Vaszilij Andrejevics CSUVIKOV–Nyikolaj Pavlovics SZIGYELKIN: *A kolhoz pénzügyi és gazdasági tevékenységének ellenőrzése*. Könyv- és Folyóiratkiadó, Uzshorod, 1951; Szemen Ivanavics KOBIZEV: *A kolhozok nyilvántartásáról. A ketős számvitelről*. Könyv- és Folyóiratkiadó, Uzshorod, 1951; Szergej Nyikitovics ROHACSENKO: *Nyilvántartás és számadás a kolhozban*. Könyv- és Újságkiadó, Uzshorod, 1950; Alekszandr Vasziljevics SZOLÓVJOV: *Szervezés és munkabér a kolhoz állattenyésztőinél*. Könyv- és Folyóiratkiadó, Uzshorod, 1951; Szergej Arszenjevics VINOGRADOV: *A jövedelem elosztás a kolhozokban*. Könyv- és Újságkiadó, Uzshorod, 1950.

¹¹ Grigorij Matvejevics LOZA–Jurij Taraszovics BUZILOV (szerk.): *A szocializmus és a munka. Segédkönyv kolhoztagok és szovhoz munkások számára*. Kárpáti Könyvkiadó, Uzshorod, 1975. A magyar fordítás alapjául szolgáló eredeti, orosz nyelvű forrásművet az Összoroszországi Mezőgazdasági Munkaügyi és Irányítási Tudományos Kutatóintézet szerzői munkaközössége készítette 1971-ben. A könyvet a kolhoztagok és szovhoz munkások gazdasági képzését szolgáló különféle típusprogramokban (az alapfokú politikai iskolákban, a két évfolyamos gazdasági iskolákban, a kommunista munka iskoláiban és a népi egyetemeken, valamint a szakmai továbbképzést nyújtó oktatási intézményekben) alkalmazták.

órákra, percekre, másodpercekre felosztó – szemléletét kívánta meghonosítani.

„A munkaidő – hívják fel a figyelmet a szerzők – másodpercekből, percekből és órákból áll. Mit jelent mondjuk a munkaidő egy perce? Ez természetesen nem hosszú időtartam. De ilyen időtartamokból áll a munkanap. Egy korszerű gyors traktor egy perc alatt 150-200 métert tesz meg, egy tehergépkocsi műúton 1-1,2 km-t, sőt még nagyobb távolságot. A fejtűgép 1,5-2 perc alatt fej meg egy tehenet. [...] Amint látjuk, a munkaidő egy percének igen nagy értéke van.”¹² A kötet szerzői ezt követően a gazdasági termelés fokozásának és a munkaidő jobb kihasználásának módszereit ismertetik, és példaként említik, hogy „N. V. Bocskárjev csoportja a Rosztov területi Moszkovszkij szovhozban kiküszöbölte a mellékes munkaidejét, a kombájnok fordulójánál, még egy üzemanyagtartály felszerelésével 40 percet takarítottak meg, és minden körben 20 percet nyertek azzal, hogy menet közben rakták ki a terményt a kombájnokból. Ugyanennyi idő alatt a kombájn két kör helyett hármat tett meg, a megtakarított percek így néhány órára kerekedtek. Márpedig a csoport négy kombájnja óránként 300–350 mázsa terményt csépelet ki.”¹³

További – tetszőlegesen folytatható – példák nélkül is látható, hogy a szovjet politikai diktatúra első két évtizedében, azaz az 1945–1965 közötti korszakban a hétköznapi időtapasztalattal kapcsolatban az új államszervezet által hozott intézkedések alapvetően két területre terjedtek ki: 1. Az idő egyfelől a *szimbolikus erőszak és hatalomgyakorlás* politikai eszközeként merült fel. A vallás szisztematikus üldözésével, az új hivatalos, szocialista ünnepek bevezetésével, azaz részben az idő profanizációjával, részben pedig a saját politikai mítoszok megteremtésével a szovjet államhatalom kanonizálta az új világnézetet, kötelezővé tette a kommunista ideológia kizárólagos terminológiáját, kritériumait és értelmezéseit.¹⁴

¹² Grigorij Matvejevics LOZA–Jurij Taraszovics BUZILOV: i. m. 78–81.

¹³ Uo. 84.

¹⁴ GYÖRFFY Gábor: Rituális elemek a romániai államszocialista sajtópropagandában. *Médiakutató*, (10) 2009/2. 29–39.

2. Az idő másfelől *a szocialista gazdasági irányítás technikai jellegű*, regulatív elemeként jelent meg: a munka és a termelés fokozását elősegítő eszköz szerepét töltötte be.

A szocialista államhatalom ennek a két területnek a szabályozásával, tehát a szakrális idő profanizálásával, valamint a cselekvési és munkaidő racionalizálásával elsősorban az „aktuális” jelen átalakítására, a fennálló társadalmi, gazdasági, politikai viszonyok megváltoztatására törekedett. Ez azt is jelenti, hogy a szovjet megszállás első két évtizedében az idő valamennyi (múlt-jelen-jövő) dimenziójának rendszerszerű, átfogó, vagyis intézményes „megmunkálására”, s ezzel együtt a hatalomnak a személyes emlékezetbe történő intenzív behatolására hozzávetőleg az 1960-as évek második feléig nem került sor.

Ennek az az elsődleges oka, hogy a lokális múlttapasztalat újrakonfigurálásához kezdetben nem voltak meg az intézményes feltételek. A kárpátaljai magyar településeken – főként a szocializmus erőltetett modernizációs programja következtében – csupán a hatvanas évek végére bontakoztak ki azok a radikális gazdasági, szociális, életmódbeli változások, amelyek a hatalom számára lehetővé tették a korábbi társadalmi rend, s ezen keresztül a megélt történeti tapasztalatok, a múlthoz fűződő személyes kapcsolatok rendszerszerű átalakítását.

Az alábbi tanulmányban természetesen nem vállalkozhatom az időtapasztalat komplex témakörének – az időészlelés, az időfogalmak, az időtudat változatos formáinak –, valamint az ezzel kapcsolatos szakirodalomnak a részletes vizsgálatára. A téma kutatástörténete kapcsán itt – meglehetősen általánosan – csupán arra szeretnék utalni, hogy a társadalmi időre vonatkozó modern antropológiai vizsgálatok az 1930–1950-es években egy olyan korszakban alakultak ki Nyugat-Európában, amikor a szociokulturális diverzitásról, a kultúrák közötti kvalitatív különbségekről éles vita folyt.¹⁵

Ebben a vitában a szociális időnek két, egymással bizonyos mértékig szemben álló értelmezése alakult ki. Az egyik a partikularista-relativista irányzat, amely – nagyon leegyszerűsítve –

¹⁵ Nancy D. MUNN: *The Cultural Anthropology of Time: A Critical Essay. Annual Review of Anthropology*, 1992/21. 93–123.

rúsítva – azt állítja, hogy minden kultúra eltérő (lokális) időbeli keretek között él, ami az adott kultúra sajátos, kizárólag rá jellemző strukturális felépítéséből, egyedi tulajdonságaiból ered. Ezt a neokantiánus látásmódot képviselte Edward Evan Evans-Pritchardnak a nuerek ökológiai és a strukturális idejéről,¹⁶ Edmund Leachnek a ciklikus és lineáris időről,¹⁷ Claude Lévi-Straussnak a hideg (stacionáló) és forró (kumulatív) történelemléről,¹⁸ Pierre Bourdieu-nek a kabil (fellah) parasztlak „üres” (gyakorlati) jövőjéről és az előemlékezetről,¹⁹ Clifford Geertznek a balinéz permutációs naptáráról és detemporalizált időszemléletéről²⁰ szóló kutatása is. A másik irányzat az univerzalista-objektivisták megközelítésmódja. Az idesorolható szerzők többsége – mint például Alfred Gell,²¹ Marc Bloch,²² Norbert Elias,²³ David Turton, Clive Ruggles²⁴ – noha elfogadja azt a tételt, hogy az időről alkotott képzetek egymástól nagyon különbözőek lehetnek, mégis úgy gondolja, hogy az idő mint orientációs (kognitív) séma az emberi gondolkodás kultúrafüggetlen vonásai közé tartozik. „A kulturális relativitás éppen azért lehetséges, mert a „kategóriák” (idő, tér, szám és egyéb logikai paraméterek) lehetővé teszik a világról való képzetek sokféleségét, vagyis mert ezek a kategóriák egyáltalán nem kulturálisan relatívák, hanem logikai univerzálék” – fogalmazza meg Gell.²⁵

¹⁶ Edward Evan EVANS-PRITCHARD: Nuer idő. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): *Idő és antropológia. Fordítások gyűjteménye*. Osiris Kiadó, Budapest, 2000. 69–84.

¹⁷ Edmund LEACH: Két tanulmány az idő szimbolikus ábrázolásához. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): i. m. 85–102.

¹⁸ Claude LÉVI-STRAUSS: *Faj és történelem. Strukturális antropológia II*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 261–290.

¹⁹ Pierre BOURDIEU: Gazdasági gyakorlat és idő. Az algériai parasztlak időkezelési attitűdjei. In: GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta (szerk.): *Időben élni*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1990. 49–61.

²⁰ Clifford GEERTZ: Osztályozó naptárak és a pontos idő. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): i. m. 103–111.

²¹ Alfred GELL: Idő és antropológia. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): i. m. 13–34.

²² Marc BLOCH: Múlt és jelen a mában. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): i. m. 113–138.

²³ Norbert ELIAS: Az időről. In: GELLÉRINÉ LÁZÁR Márta (szerk.): i. m. 15–47.

²⁴ David TURTON–Clive RUGGLES: Egyetértés a véleménykülönbségben: az időtartam mérése egy délnyugat-etiópiai közösségben. In: FEJŐS Zoltán (szerk.): i. m. 139–168.

²⁵ Alfred GELL: i. m. 19.

A vita eredményeképp – számunkra most ez a legfontosabb – az utóbbi évtizedekben előtérbe kerültek az időbeli orientáció vizsgálatában a kultúraközi összehasonlítás módszerei. Ennek kapcsán több szerző az időhöz (a múlthoz-jelenhez-jövőhöz) fűződő kulturális viszony sokféleségére, rétegzettségére, valamint az egymástól különböző szociális időrendek párhuzamos meglétére hívta fel a figyelmet.²⁶ Ezek az egymástól eltérő, de egyidejűleg létező időfelfogások – ahogyan arra az elmúlt években számos szociológiai, antropológiai vizsgálat is rámutatott – rendszerint hierarchikus felépítésűek: a társadalom domináns szereplői (személyek, kis- és nagycsoportok) saját időbeli referenciakeretük intézményesítésére és abszolutizálására törekednek, ami más (alternatív) időfelfogások kiszorításával, elnyomásával jár együtt. Ezt az állítást fogalmazza meg Jean Leduc is, aki szerint „a hatalom megragadása és gyakorlása azt is jelenti, hogy az, aki a hatalomra jutott, egyidejűleg saját időképzetét és időmérését rákényszeríti másokra, ezáltal pedig egyben legitimál egy bizonyos társadalmi rendet”.²⁷

Az időre vonatkozó antropológiai kutatások fényében tehát megállapíthatjuk, hogy a közép-kelet-európai szovjet diktatúra mint átfogó politikai, társadalmi, hatalmi rendszer története elválaszthatatlan az időtapasztalatban bekövetkező változások

²⁶ Ezt a felfogást tükrözi többek között a néprajz területén Hermann Bausinger „párhuzamos különidejűségek”, a történettudományban pedig Koselleck „nem-egyidejű egyidejűségek” széles körben ismert fogalma. (Hermann BAUSINGER: „Párhuzamos különidejűségek”. A néprajztól az empirikus kultúratudományig. *Ethnographia*, (100) 1989/1–4. 24–35.; Reinhart KOSELLECK: *Elmúlt jövő. A történeti idők szemantikája*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2003. 417.) Az eltérő tartalmú, kiterjedésű és felépítésű, de egyidejűleg létező időrendekre vonatkozó felfogást szemlélteti Georges Gurvich szociológiai munkája is, aki egy egész sor időbeliséget különböztet meg: „a hosszú tartalmú időt, a lassú időt, a szemfényvesztő időt vagy a meglepetés-időt, a szabálytalan ritmusú időt, a ciklikus időt vagy az egy helyben topogást, az önmagához képest elkészt időt, a hol késő, hol siető időt, az önmagához képest siető időt, a robbanékony időt” (Georges Gurvichot hivatkozva Fernand BRAUDEL: A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam. In: BENDA Gyula-SZEKERES András [szerk.]: *Annales. A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata*. L'Harmattan, Budapest, 2007. 188–189.).

²⁷ Jean LEDUC: *A történészek és az idő. Elméletek, problémák, írásmódok*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2006. 18.

történetétől. Az expanzív, a társadalmi élet valamennyi területét kontrollálni akaró állam, továbbá a helyi társadalmak, a falusi és városi közösségek időszemlélete közötti konfliktusok, valamint az ebből eredő, egymást kölcsönösen korlátozó erőhatások alaposabb vizsgálatától.

A magyarországi néprajzi, társadalomtörténeti kutatásokban az 1945 után bekövetkező radikális változásokat – a paraszti életforma, a tevékenységszerkezet, a munkaidő, a szabadidő forradalmi átalakulását – rendszerint a modernizációval (az iparosítással, a termelés gépesítésével és technicizálásával) magyarázzák. Az államnak mint a lokális közösségek életét befolyásoló külső hatalomnak, valamint az általa képviselt szimbolikus cselekvéseknek –különösen az azokban kifejeződő időrezsimeknek – nem tulajdonítanak kellő figyelmet.

Az alábbiakban – ennek tükrében – a rendelkezésemre álló szűkös keretek között a szovjet politikai diktatúra helyi, mikroszintű hatalmi gyakorlatai és az időhöz való viszony intézményes átalakításának összefüggéseit kívánom alaposabban megvizsgálni.

Jelen írás célja annak megvilágítása, hogy az 1960–1980-as években a falusi kolhozok, mint a hétköznapi gazdasági, politikai, szociokulturális adottságait alapvetően meghatározó hatalmi centrumok, milyen módon vettek részt a lokális társadalom, ezen belül is a mindennapi időtapasztalat újrakonfigurálásában. Az elemzésben – a kárpátaljai tiszaháti települések példáján keresztül – különösen azokra a hétköznapi konfliktusokra és szimbolikus küzdelmekre koncentrálok, amelyek a szocialista hatalom mikroszintű történelempolitikája és a falusi közösségek történelmi emlékezete között bontakoztak ki.

Az adott téma néhány aspektusát egyetlenegy intézmény – a kollektív gazdaság által létrehozott falusi múzeum –, valamint a lokális társadalmak átszervezésének bizonyos szocialista programjai (faluszisztematizálás, iparosítás, modernizáció stb.) elemzésén keresztül kívánom bemutatni.

A vizsgált település

A kutatás helyszíne, Tiszapéterfalva (Пийтерфолво) a Nagyszőlősi járás dél-alföldi részén, a Tisza és a Batár folyó által körülhatárolt területen helyezkedik el, közel azonos (10-12 km) távolságra az ukrán–magyar, valamint az ukrán–román hivatalos közúti határátkelőhelyektől. A falu 1958-tól – a tiszaháti települések adminisztratív-gazdasági körzetesítésének köszönhetően – négy másik település (Tiszabökény, Tiszafarkasfalva, Tivadarfalva, Forgolány) mikroregionális központjává vált. Az öt településen az 1944-es szovjet hatalomváltást követően, különösen az 1960-as évek második felétől, a régió egyik legnagyobb gazdasági üzeme – a Péterfalvi Határőr Kolhoz – működött. A kolhoz 1967-ben 3192,8 hektár mezőgazdaságilag hasznosítható területen végzett szántóföldi növénytermesztést és nagyüzemi állattartást (szarvasmarha-, juh- és sertésenyésztést).²⁸ Ezekben az években a gazdaság mezőgazdasági és ipari üzemegységeiben összesen 2065 fő dolgozott, vagyis családtagokkal együtt mintegy 3989 személynek biztosította a mindennapi megélhetést.²⁹

Az 1980-as években a település dinamikus fejlődése, modernizációja, az új agrártechnológiák és munkaszervezeti formák bevezetése,³⁰ a lakosság átlagon felüli életszínvonala révén a

²⁸ Az 1968. január 1-jei állapotok szerint a kolhoz összterülete 3954 hektárt tett ki, ebből szántóterület 2339,8 hektár, többéves ültetvény (gyümölcsös, szőlős, szamóca) 124,6 hektár, szénakaszaló, rét 17,6 hektár, legelő 710,8 hektár. Nagyszőlősi járás Közigazgatási Hivatalának Levéltári Részlege (továbbiakban NKHLR): *Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról 1968. évben a „Határőr” mezőgazdasági artelben (kolhozban)*, 1968. 5. A kolhoz állatfarmjain összesen 9421 darab állat volt, ebből: 2048 szarvasmarha (hústermelésre), 670 tehén (tejtermelésre), 472 sertés, 2825 juh, 4076 baromfi. NKHLR: i. m. 15.

²⁹ NKHLR: *Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról 1967. évben a „Határőr” mezőgazdasági artelben (kolhozban)*, 1967. 2.

³⁰ A péterfalvi kolhozban a mezőgazdaság olyan munkaintenzív és veszteségesen működő területein, mint például a dohány- és a cukorrépa-termesztés, már a hatvanas évek második felében kísérletet tettek a kollektív tulajdon és az egyéni magángazdálkodás ötvözésére. A faluban – nem csupán a megyében, de az országban is – az elsők között vezették be például az úgynevezett „feles” dohány- és répatermesztést. A helyi kolhoz 1967-ben hét, 1968-ban tizenki-

helyi kolhoz országos hírnévre tett szert. A gazdaság összebevétele az 1980-as évek második felében elérte a húszmillió rubelt, nettó jövedelme pedig évenként négymillió rubelt tett ki.³¹ Ezekből a bevételekből a kolhoz a területéhez tartozó falvakban számos infrastrukturális fejlesztést hajtott végre. Az 1970-es és 1980-as években többek között hét ipari üzemet, öt iskolát, négy óvodát, négy kultúrházat, egy zeneiskolát, egy modern közösségi szolgáltató házat, vidámparkot, sportkomplexumot, falumúzeumot épített fel. A szovjet politikai propaganda ezeknek a beruházásoknak köszönhetően a hetvenes évektől a települést egyfajta „kirakatfaluként” exponálta, azaz a modern ipari termelés, a szocialista életforma, az általános jólét, összefoglalóan a megvalósult utópia tereként jelenítette meg.

A történelmi „múlt” konstrukciója a szocializmusban

1970. január 16-án a Péterfalvi Határőr Kolhoz elnöke, Bíró Andor a településen ünnepélyes keretek között adta át a Nagyszőlősi járás első és megyei szinten is máig mérvadó intézményét, a Munka Dicső Múzeumát (Музей Трудовой Славы).³² Az időtapasztalat lokális története szempontjából ez az esemény kivételes jelentőségű pillanat volt. Ezekben az években vett ugyanis nagyobb lendületet az a folyamat, amelyben – Pierre Nora megfogalmazásával élve – az idő emlékezetben megélt sze-

lenc, 1969-ben pedig már több mint kétszáz családdal kötött részesművelési szerződést különféle növénykultúrák termesztésére (NKHLR: *Beszámoló jelentés a kolhoz vezetőségének munkájáról 1968. évben...* i. m. 10.). Ennek a kvázi piaci termelési modellnek a lényeges eleme volt, hogy a leszerződött családok – a korabeli, központilag szabályozott bér- és jövedelemszerzési gyakorlattól eltérően – nem a ledolgozott munkanapok, illetve munkaegységek, hanem a tradicionális, családi üzemszervezet segítségével előállított dohány és cukorrépa mennyisége és minősége alapján kapták meg a fizetésüket.

³¹ A *Munka Vörös Zászló Rendjeles Határőr Agrárcég Kolhoz*. (Ism.) Kárpátöntúli Területi Agráripari Bizottság, Ungvár, 1988. 6.

³² 1994-től az intézmény hivatalos neve Tiszaháti Néprajzi Múzeumi Komplexum (ukrán elnevezése: Затисянський Етнографічний Музейний Комплекс). A továbbiakban az intézmény megnevezésére – az egyszerűség kedvéért – a „skanzen”, „szabadtéri múzeum”, esetenként „falumúzeum” kifejezéseket használom.

mélyessége fokozatosan eltűnt, és a rekonstruált történelem formájában élt tovább.³³

Ebben az időben Kárpátalján már több településen volt a történelmi múltat reprezentáló, illetve azt a hivatalos politikai ideológia keretei között újrafogalmazó intézmény. A szovjet megszállást követően 1945-ben, Ungváron hozták létre az első Területi Honismereti Múzeumot, amelynek módszertani és szakmai tapasztalatai alapot szolgáltatottak az 1957-ben Nagybockón és Nagylucskán, 1958-ben Perecsenyen, Rahón és Szojván, 1966-ban Kőrösmezőn, 1970-ben Kőkényesen, 1973-ban Szlatinán alapított néprajzi, helytörténeti, gazdaság- és ipartörténeti múzeumok kialakításához.³⁴

A múzeumi hálózat mint a lakosság kommunista nevelését elősegítő intézményrendszer fejlesztését a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága 1964. május 12-én kiadott határozata szabályozta.³⁵ A pártvezetés ebben – egyebek mellett – a múzeumok alapításának kérdésével is foglalkozott; ezzel összefüggésben előírta, hogy „új múzeumok, függetlenül irányítási hovatartozásuktól, csak a szövetségi köztársaságok kommunista pártja KB engedélyével nyílhatnak meg”.³⁶ Ez egyértelművé tette, hogy – a kulturális élet más intézményeihez hasonlóan – a múzeumok infrastruktúrája is alá van vetve a pártpolitikai érdekeknek, azaz szerves részét képezi a szovjet-hatalom legitimitását szolgáló eszközöknek és szervezeti hálózatoknak. A dokumentum ezenkívül a szövetségi köztársaságok kommunista pártjainak, kulturális minisztériumainak és központi bizottságainak azt ajánlotta, hogy „valamennyi mú-

³³ Pierre NORA: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1999/3. 142–158.

³⁴ Вікторія Владиславівна Кузьма: *Історія музеїв підприємства установ закарпатської області (50 – 90-ті роки ХХ ст.)*. Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія», (31) 2013/2. 31–35.

³⁵ Постановление ЦК КПСС о повышении роли музеев в коммунистическом воспитании трудящихся (12. мая 1964 г.). In: Анатолий Григорьевич Егоров–Клавдий Михайлович Боголюбов. (eds.): *Коммунистическая партия Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898–1988)*. 10. Ин-т марксизма–ленинизма при ЦК КПСС, Москва, 1986. 416–417.

³⁶ Uo. 417.

zeumban, az emlékmúzeumokon kívül, részlegeket hozzanak létre a szovjet korszakról – a nagy októberi szocialista forradalomtól napjainkig. A múzeum kiállításain be kell mutatni a kommunista építés sikereit az SZSZKSZ-ben, a kommunista párt lenini irányvonalának győzelmét, a szovjet nép harcát az SZKP programjának megvalósításában, a párt intézkedéseit az ipar, a mezőgazdaság és kultúra, valamint a népjólét felemelésében”.³⁷

A központi utasításnak megfelelően Kárpátalján – Ukrajna más vidékeihez hasonlóan – gyors ütemben növekedett az újonnan létrehozott múzeumok száma. 1966-ban a megyében 41 jelentősebb múzeum működött, ebből 17 úgynevezett „társadalmi múzeum”, 24 pedig szobamúzeum volt. Ezenkívül a falusi és városi iskolákban 160 kisebb múzeumot és „Lenin szobát”, továbbá 140 emlékszobát és emléksarkot alakítottak ki – ez utóbbiak többsége a munkának és a harci dicsőségnek, valamint az internacionalista barátságnak állított emléket.³⁸

A tömeges intézményalapítások ellenére azonban a rendszerváltásig Kárpátalján mindössze két jelentősebb szabadtéri néprajzi múzeum működött. Az egyik az ungvári skanzen volt, amelynek tárgyi anyagai és épülettípusai összeválogatásához már 1965-ben hozzáfogtak, megnyitására azonban végül csupán 1970 júniusában került sor. A másik a Péterfalvi Határőr Kolhoz által alapított falumúzeum volt. Ez utóbbi két szerkezeti egységet foglalt magába: az 1970-ben átadott szobamúzeumot (a Munka Dicső Múzeumát), valamint a tiszaháti magyar települések tárgyi és népi kultúráját bemutató, 1974 és 1976 között felépített szabadtéri skanzent (1. és 2. kép).

A péterfalvi falumúzeum gyűjteményének gyarapításában – a kolhoz vezetősége mellett – részt vettek az ungvári Területi Honismereti Múzeumban dolgozó szakemberek, történészek és muzeológusok is. A közös munka eredményeképpen a falumúzeum gyűjteménye 1982-ben összesen 1476 néprajzi, 2080 történelmi jellegű tárgyat és dokumentumot, továbbá 5 lakóházat és 7 egyéb épületet tartalmazott. Az évente 3-4000 látoga-

³⁷ Уо. 416.

³⁸ Вікторія Владиславівна Кузьма: і. т. 31.

1. kép. A Fogarassy kúria (a Munka Dicső Múzeuma), 1970

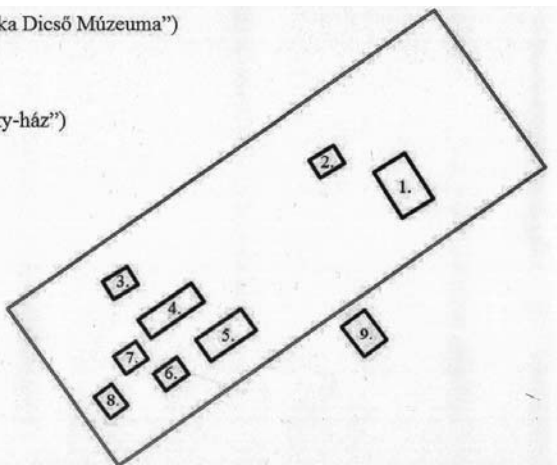
2. kép. A múzeum szabadtéri („skanzen”) része, 1976

tót fogadó intézmény korabeli színvonalát jól szemlélteti, hogy 1985-ben a falumúzeumok köztársasági szemléljén a tiszaháti skanzent a legjobbnak minősítették.³⁹ Ugyanebben az évben a megyében összesen 159 múzeum működött, ebből három – a péterfalvi, a szlatinai és a fancsikai – a „népi múzeum” tiszteletbeli címet kapta.⁴⁰

A péterfalvi falumúzeum két strukturális eleme (a szobamúzeum és a skanzen szerkezeti egységei) a történelmi időnek sajátos jelentés-összefüggéseit artikulálták, és eltérő koncepcionális alapelveket fejeztek ki:

a) A múzeumi tér kialakításának egyik alapelve a prekaptalista (rendies-feudális eredetű) gazdasági, társadalmi egyenlőtlenségek modellezése volt. Az intézmény területén található ház- és épülettípusok összeválogatása, fizikai elrendezése a tiszaháti magyar települések múltját – a marxista-leninista ideológiának megfelelően – a történelem szereplőinek (alanyainak) tulajdon- és osztályviszonyain keresztül ragadta meg. Ezt a szemléletmódot tükrözte a falumúzeum térszerkezeti felosztása is (3. kép), amely különböző státuszú helyeket foglalt magába.

1. Fogarassy kúria (a „Munka Dicső Múzeuma”)
2. Görög katolikus kápolna
3. Szegényparaszti ház
4. Iskola és tanítólak
5. Gazdagparaszti ház („Biky-ház”)
6. Istálló
7. Csűr, kocsiszín
8. Sertésól
9. Vízialom

3. kép. A tiszaháti falumúzeum térszerkezeti rajza

³⁹ DÚRKA György–HORVÁTH Sándor: i. m. 53.

⁴⁰ Вікторія Владиславівна Кузьма: i. m. 33.

A kiállítási tér központjában a Fogarassy kúria (1.) állt. Az épületet és a hozzá tartozó birtokot Czáró-Fogarassy Imre 1893-ban vásárolta meg Farkas Györgytől, a település középkori nemesi családjának tagjától. A Fogarassy család a századfordulón még mintegy 500 holdas uradalmi birtokkal rendelkezett, a két világháború között azonban fokozatosan elveszítette vagyona és földterületei jelentősebb részét, mivel nem tudta visszafizetni a csehszlovák hitelszövetkezetektől felvett jelzáloghiteleket és kamatokat. A szovjet hatalomátvételt követően, 1944-ben a nemesi udvarház épületét orvosi rendelővé alakították át, ahol Fogarassy István (1893–1965) – a család leszármazottja és a birtok korábbi tulajdonosa – egészen haláláig orvosként dolgozott.

A kúria bal oldalán a Fogarassy család római katolikus kápolnája (2.) áll. Az épületet 1970-ben ateista múzeummá alakították át, később – a nyolcvanas évektől – azonban a kápolnát raktárként használták a gyűjteménybe tartozó, de ott kiállításra nem kerülő tárgyak és dokumentumok tárolására. A hetvenes évek közepén a kúriához tartozó park területéhez fokozatosan építették hozzá a szabadtéri múzeum további szerkezeti egységeit: a gazdag- (5.) és szegényparaszti házat (3.), a falusi iskolát és a tanítói lakot (4.), valamint a parasztportákhhoz tartozó különféle gazdasági épületeket (istálló, csűr, kocsiszín, vízimalom).

A háromosztatú, gazdagparaszti ház eredetileg Biky József tulajdona volt. A Biky család hozzávetőleg 200 holddal rendelkezett, és – a Sárközgyekkel együtt – Tivadarfalva egyetlen vagyonosabb familiáját alkotta.⁴¹ A családot 1946-ban kuláknak minősítették, ezt követően elkobozták föld- és vagyontárgyait.

A harmadik lakóépületet Mezei Gyula péterfalvi lakos építette 1918-ban, aki a falu föld nélküli, alkalmi és napszámos munkákból élő („nincstelen”) rétegéhez tartozott.

A szabadtéri múzeumban látható épületek, berendezési tárgyak ezek alapján tehát egy olyan „szociális” szerkezetet, hatalmi-politikai rendszert vittek színre és konstruáltak meg, amely

⁴¹ NAGYIVÁNYI-FEKETE Magda: *Tivadarfalva*. Néprajzi Múzeum Adattára (EA4581). Kézirat, 1944. 50.

a „régí”, „egykori” falut feudális eredetű, kiélezett vagyoni, társadalmi egyenlőtlenségek tereként ábrázolta. Ebben az interpretációban a szovjet uralom előtti történelmi múlt a domináns és elnyomott osztályok konfliktusaként, vagyis – a korabeli retorika szerint – a „tőkés burzsoázia” („földesurak”, „kulákok”), valamint a „kizsákmányolt proletariátus” („szegényparaszt-ság”, „agrármunkásság”) harcaként jelent meg. Ez a vizuális és tárgyi reprezentáció alkalmas volt arra, hogy a szabadtéri múzeum látogatóiban egy társadalom- és gazdaságszerkezeti feszültségekkel, ellentmondásokkal és történelmi igazságtalanságokkal telített idő képzetét rögzítse és jelenítse meg.

b) A múzeum kialakításának másik alapelve kronológiai szempontokat követett. A külső fizikai tér, a lakóházak és enteriőrök által létrehozott szimultán időt – hozzávetőleg a két világháború közötti korszakot – a Fogarassy kúriában berendezett kiállítás jelentéstanilag pontosította, és koherens narratív keretbe foglalta. Ebben az épületben a tiszaháti magyar falvak történetét bemutató tárgyakat, fotókat és dokumentumokat egy teleologikus-determinista szemléletmód alapján rendezték el. Az egyes termekben a történelmi idő mechanikus linearitással haladt előre a prehistorikus korszaktól a kapitalizmuson át a fejlődés végpontjáig, azaz a szocializmus modern kori történetéig. Ez a koncepció jelent meg az egymás követő termek tematikus elrendezésében is.

Az első három teremben a régió és a település legtávolabbi múltját (a jelenről aktívan leválasztott „régmúltat”, az abszolút történelmet) idézték fel. Ennek megfelelően a kiállítás az emberi civilizáció korai történetét elbeszélő „Őstörténeti szobával” kezdődött. Ezt követte az úgynevezett „Lenin szoba”, ahol a kommunista- és pártmozgalom regionális és országos eseményeit (1905-ös, 1917-es forradalom, a Szovjetunió létrehozásának különféle történeti pillanatait) mutatták be. Ezután a „Népművészeti szoba” következett. Idekerültek az 1920-as, 1930-as évek paraszti társadalmának életmódját reprezentáló reliktumok (népviseletek, hétköznapi használati tárgyak és eszközök), de itt kaptak helyet a vidék élővilágát szemléltető vitrinek és állatpreparátumok is. A következő két szobában a tiszaháti

hátí települések „legújabb múltja”,⁴² más szóval az átélt, megélt történelmi tapasztalatok elevenedtek meg: a kiállítási tárgyak és a falakon elhelyezett tablók az 1948-ban induló kollektivizálás, az 1960-as években felgyorsuló iparosítás, gépesítés, azaz a vidék gazdasági modernizációjának folyamatát mesélték el. A tárlatot végül az úgynevezett „Internacionalista szoba” zárta, ahol a tagköztársaságoktól érkező delegációk, vendégek ajándékait, dísz- és emléktárgyait, a testvértelépülésekkel kötött szerződéseket, a baráti országokkal közösen indított gazdasági, társadalmi kampányok fotóit stb. állították ki.

A történelmi diskurzus a kiállítói tér azonos méretű egységeiben különböző időtartamokat mutatott be.⁴³ Az első terem például, amely csekély számú őstörténelmi anyagot tartalmazott, egy hosszú időtartamot („longue durée”),⁴⁴ több évezredet beszélt el néhány méteren keresztül. Ezzel a gyors, évszázados léptékű narrációval szemben, ahogy közeledtünk a szocializmus jelenét ábrázoló egységekhez, a történelmi múlt elbeszélése fokozatosan lelassult, egyre részletesebbé vált. Itt, ezekben a termekben már a pillanatszerű események, a rövid időtartam („micro-histoire”) állt a diskurzus középpontjában: minden ünnepet, felvonulást, partikuláris cselekvést és szereplőt – az egyes élmunkások, fejjönők, pásztorok stb. egyéni életpályáját és cselekedeteit – aprólékosan bemutattak. Ez a szekvenciálisan változó *narratív tempó*⁴⁵ alkalmas volt az egyes idősíkok között meglévő hierarchia megfordítására: a történelem kereteit alkotó

⁴² Az abszolút (totális) történelem szférájához, azaz a „legtávolabbi” múlt-hoz („régmúlthoz”) kapcsolódó kulturális emlékezet, továbbá az ezzel szemben „legújabb”, „közeli múltra” vonatkozó kommunikatív emlékezet fogalmi megkülönböztetését lásd Jan ASSMANN: *Kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 2013. 49–57.

⁴³ Az időtartam koegzisztenciájáról, pontosabban az elbeszélt valóság ideje és a történelmi elbeszélés tempója közötti különbségről lásd Roland BARTHES: *A történelem diskurzusa*. In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Tudomány és művészet között*. L'Harmattan–Atelier Kiadó, Budapest, 2003. 87–98.

⁴⁴ A „hosszú időtartam” és „rövid időtartam” fogalmi meghatározását lásd Fernand BRAUDEL: *A történelem és a társadalomtudományok: a hosszú időtartam*. In: BENDA Gyula–SZEKERES András (szerk.): i. m. 163–192.

⁴⁵ Jean LEDUC: i. m. 293–294.

hosszú időtartamot – a földrajzi környezet: az éghajlat, fauna, flóra kényszereit, továbbá az emberiség történetének azokat a korábbi szakaszait (az antikvitástól a modern korig), amelyek évszázadokra meghatározták az életmódot – alárendelték egy rövidebb, de hatásaiban, történelmi jelentőségében meghatározóbb korszaknak, a szocializmus forradalmi évtizedeinek.

A szabadtéri skanzen külső (térbeli), szerkezeti felépítésével reprezentált szociális tagoltság, a falu korábbi „gazdag” és „szegény” rétegei ellentétének kiélézése ebben a kontextusban nyerte el igazi értelmét. A kronológiai elven keresztül egy „igazságtalan”, megrekedt, sehova sem fejlődő, passzív – ezáltal kevésbé jelentős – világidő (akkumulált „múlt”) és a vele szemben álló „igazságos”, haladó, progresszív, nyitott és aktív, vagyis meghatározó szerepű szocialista „jelen” képzete bontakozott ki.

Ennek az emlékezetpolitikai konstrukciónak a legfontosabb vonásait – a történelmi idő mechanikus, teleologikus-lineáris felfogását, valamint a „múlt” és „jelen” kontrasztív szemléletét – jól tükrözték a korabeli szocialista ünnepségek és felvonulások is.

Az egyik ilyen – témánk szempontjából – figyelemre méltó rendezvény a kolhoz megalakulásának 40. évfordulójára szervezett emlékünnepe volt, amely a történelmi múlt reprezentációjának érdekes aspektusait őrizte meg. Az esemény programjáról és előkészületeiről Bíró Andor, a múzeum egykori alapítója és a helyi gazdaság elnöke 1988. augusztus 28-án interjút adott a *Kolhoz a Tiszaháton* című újságnak. „[...] az évtizedekkel ezelőtt megkezdett lendület – hangsúlyozta az elnök – ma is töretlen, egyenes ívű, s amikor az ünnepség résztvevői végigtekintenek majd a megtett úton, felméri az eredményeket, egyáltalán nem lesz okuk a szégyenkezésre, sőt, éppen ellenkezőleg, bátran és hittel tekintenek előre, még merészebb terveket szövögetve. [...] Mindenekelőtt arra hívnám fel a figyelmet, hogy *mindent elkövetünk ennek a napnak az emlékezetessé tételében.* [...] A község központjában rendezünk felvonulást, amely által megkíséreljük felidézni a *történelmet.* Elvonulnak előttünk *az egykori alapítók, akik még kezdetleges kézi szerszámokkal próbálták megteremteni a közös gazdaság alapjait, s vele együtt saját boldogulásukat, jövőjüket.* Aztán lapozunk tovább évről évre, évtizedről évtizedre,

*egészen a jelenig. Felsorakoztatjuk modern gépparkunkat, s bepillantást nyújtunk kiterjedt melléküzemági gazdaságunkba is, amely nélkül ma már egyetlen korszerű mezőgazdasági nagyüzem sem boldogulhat.*⁴⁶

Az elnök által ismertetett ünnepi felvonulás terve valójában egy két évtizeddel korábbi rendezvény forgatókönyvét és dramaturgiai felépítését ismételte meg és idézte fel. Ugyanis 1968-ban – tehát közvetlenül a falumúzeum létrehozása előtti években –, a Határőr Kolhoz megalapításának 20. évfordulóján már tartottak egy emlékünnepséget, ahol hasonló szimbolikával és rituális eszközökkel örökítették meg („tették emlékezetessé”) a letűnt időt.

Az 1968. október 28-án megtartott rendezvényen a szovjet megszállás előtti paraszti gazdálkodást a fejletlen gazdasági és technikai eszközök (ökrös és lovas szekerek, kezdetleges kapáló- és vetőgépek, boronák stb.) jelenítették meg. A felvonulás a település főutcáján haladt végig: a menet elején egy rongyos ruhába öltöztetett figura, „a falu bolondja” gyalogolt (4. kép), aki két so-

4. kép. A falu „bolondja” és az 1944 előtti múlt megjelenítése. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968)

⁴⁶ ERDÉLYI Gábor. Színes, látványos lesz a program. Előkészületek gazdaságunk megalakulásának 40. évfordulójára. *Kolhoz a Tiszaháton*. (A tiszapéterfalvai Határőr Kolhoz hetilapja), 1988. augusztus 28. 1/18. 2.

5. kép. A két világháború közötti paraszti világ („közeli múlt”) konstrukciója. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968)

vány, szekérbe fogott tehenet vezetett maga mögött; a következő fogatot a falu csordása (5. kép) hajtotta. A két személy kinézete, eltűzött gesztusai, a felvonuláson megjelenő nyomorúságos gazdasági eszközök (6. kép) olyan groteszken ábrázolták a néhány évtizeddel korábbi társadalmi múltat és a tradicionális paraszti életmódot, hogy a helyzetből eredő inkongruencia⁴⁷ a szemlélődő tömegben nevetést váltott ki. Ezután vonultak fel a szocialista gazdasági, társadalmi és kulturális fejlődést demonstráló trak-

⁴⁷ Ebben a konkrét esetben az inkongruencia a megtapasztalt múlt és a hatalom által megszerkesztett világ, azaz a performatív eszközökkel (személyek, tárgyak, eszközök) bemutatott múlt képe közötti ellentmondást jelenti, amelynek felismerése rendszerint humoros, groteszk hatással jár együtt. Paul Watzlawick és szerzőtársai szerint hasonló típusú groteszk alaphelyzetek a manipuláció eszközei lehetnek, ha „megváltoztatjuk azt az érzelmi vagy konceptuális keretet, amelyben egy helyzetet felfog valaki, s egy másikba helyezzük, amelybe ugyanennek a konkrét szituációnak a tényei éppolyan jól vagy még jobban beleillenek, s ezáltal megváltozik az egésznek a jelentése”. Paul WATZLAWICK–John WEAKLAND–Richard FISCH: *Változás. A problémák keletkezésének és megoldásának elvei*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. 129.

torok, kombájnok, műtrágyaszóró- és fejőgépek, valamint az akkoriban modernnek számító gépkocsik és teherszállító eszközök.

A kiragadott példa – részletesebb elemzés nélkül is – plasztikusan szemlélteti, hogy a szovjet megszállás előtti korszak történelmi reprezentációjához hozzátartozott a lokális „múlt” eredeti értelmének átalakítása, jelentésének kifordítása: a személyes múlttapasztalat szélsőséges, kifejezetten túlzó, parodisztikus és pejoratív („lefokozó”) értelmű megjelenítése és interpretációja.

6. kép. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968). (A felirat szövege magyarul: „Így éltünk mi!”)

A politikai propaganda fragmentált (a különböző szocialista ünnepeken, felvonulásokon, tömegrendezvényekben artikulálódó szétszórt, esetleges) elemeit a múzeum mint a helyi politikai-gazdasági hatalom által megszerkesztett tér koncentrált formában fejezte ki. A múzeum alkalmat adott ezenkívül az idő különböző (retrospektív és a prospektív) aspektusainak egyidejű megmunkálására, tudatos átalakítására is. Ahogyan arra Jan Assmann rámutatott: „Az uralkodók nemcsak a múltat birtokolják, hanem a jövőt is: igényt tartanak a rájuk való em-

lékezésre, ezért tetteikben emléket állítanak maguknak, gondoskodnak róla, hogy azokat elbeszéljék, monumentumokban megőrkítsék, de legalább levéltárakban dokumentálják. Az uralom visszatekintve legitimálja, előretekintve pedig megőrökíti önmagát.⁴⁸ A múzeumi kiállítás koncepcionális felépítése hasonló alapfunkciókkal rendelkezett; erőteljesen kommunikálta a társadalmi nyilvánosság felé azt a politikai üzenetet, hogy a szocialista gazdasági, politikai, társadalmi berendezkedés keretein kívül elképzelhetetlen a „közeli múlt” és az arra épülő jövő.

A falumúzeum alapításának pillanata egybeesett a tiszaháti települések erőltetett iparosításának időszakával, amelynek egyik fontos kísérőjelensége volt a fizikai tér, a lakott környezet mint szemiotizált mező tudatos átalakítása is.

A vizsgált településcsoporton belül az infrastrukturális fejlesztések legjelentősebb része csupán két településre, Tiszapéterfalvára és a vele szorosan összeépült Tivadarfalvára irányult. A fokozatosan fejlődő és mikroregionális központtá váló településen, Tiszapéterfalván a hatvanas évek közepétől tömegesen alapítottak új gyárakat és üzemeket, amelyek számára a faluban egy önálló ipari övezetet alakítottak ki. Itt épült fel 1969-ben a kolhoz téglagyára, egy évvel később a láda- és drótkötő üzem, 1971-ben a konzervgyár, 1978-ban a műszergyár, 1980-ban pedig az optikai üzem. Az ipari fejlesztések, valamint a munkaerő növekedésével párhuzamosan ezekben az években sorra jelentek meg a lakosság eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetésére és funkcionális áthelyezésére⁴⁹ irányuló intézkedések. 1962-től például általánossá vált az a gyakorlat, hogy a kolhoz a környező falvakban (Forgolány, Nagypalád, Fertősalmás, Bökény) a családot alapítani szándékozó fiatalok számára saját származási településükön nem adott telekhelyet; kizárólag a településcsoport központjában, Tiszapéterfalván engedélyezte új lakóházak építését és földte-

⁴⁸ Jan ASSMANN: i. m. 72.

⁴⁹ A térbeli (újra)felosztást és funkcionális elrendezést mint fegyvelmezési technikát részletes elemzi: Michel FOUCAULT: *Felügyelet és büntetés – A börtön története*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. 193–202.

7. kép. A szocialista gazdasági-technikai fejlődés („az aktuális jelen”) reprezentációja. Felvonulás a kolhoz alapításának 20. évfordulója alkalmából (1968)

rületek kimérését. Ez az intézkedés az említett falvakban kedvezőtlen szociodemográfiai folyamatokat (elvándorlás, népességcsökkenés, elöregedés, társadalmi szelekció stb.) indított el, és a céltelepülésen is jelentős társadalomszerkezeti változásokat (a népesség gyors ütemű növekedése, a faluközösség dezintegrációja, a lokális identitások erodálódása stb.) okozott.⁵⁰ A lakosság térbeli koncentrációjára irányuló intézkedések ugyanakkor lehetővé tették a kolhoz vezetősége számára a kollektív termelés fokozását, illetve a gazdasági hatékonyságot akadályozó bizonyos tényezők (lopás, feketemunka, munkaelkerülés stb.) csökkentését, másfelől növelték a hatalmi ellenőrzés produktívását, bővítették a társadalmi kontroll fenntartásának addigi lehetőségeit.

⁵⁰ Tiszapéterfalván a betelepített családok („idegenek”) szociális tere – a lakosság társadalmi kapcsolathálózata, térhasználati szokásai, lakóhelye és fizikai élettere – bizonyos mértékig ma is elkülönül a falu történetileg kialakult magjában („a főutcán”) élő („tősgyökeres”) családokétól. A helyi lakosok emlékezetében elevenen él a magyar nyelvű, de eltérő származási településről érkező személyek betelepítésének ténye: számon tartják az új családok eredetét, rangját, származási települését, beköltözésük időpontját, és gyenge társadalmi kapcsolatokat tartanak fenn velük.

A mesterségesen felduzzasztott népesség elhelyezésére Tiszapéterfalván 1961–1975 között a meglévő lakásállományhoz (429 lakás) a kolhoz felépített további 552 lakóházat, és kialakított 8 új településrészt (Gorkij utca, Majakovszkij utca, Ifjúsági utca, Petőfi utca, Paládi út, Gagarin utca, Kossuth Lajos utca, Móricz Zsigmond utca). Az infrastrukturális fejlesztések részeként átfogó falurendezi programot hajtottak végre: az új településközpontot az 1961-ben átadott (740 férőhelyes) kultúrház köré építették ki. Itt kapott helyet 1964-ben az új iskola (450 fő), 1968-ban a kolhoz modern irodaháza, 1971-ben az új községháza, 1977-ben a falu közösségi szolgáltatóháza („kombinát”), az óvoda és bölcsőde épülete (90–180 fő), 1988-ban a település sport- és szabadidőközpontja és vidámparkja.

A faluszisztematizálás egyik – a társadalmi emlékezet szempontjából – jelentős következménye volt, hogy a településszerkezet átalakításával a *tradicionális, történetiséggel felruházott helyek*⁵¹ nagy része megsemmisült, vagy legalábbis veszített korábbi jelentőségéből.

Az új utcahálózatot a családi parasztgazdaságokhoz tartozó egykori kertek, gyümölcsösök és földterületek átvágásával, kisebb parcellákra történő felosztásával hozták létre. A többutcás településszerkezet kialakításával a faluban található háztelek mérete (lakóházakkal együtt) 0,25–0,5 hektárra zsugorodott, ami lehetetlenné tette a tradicionális családi üzemszervezetekre épülő, részben önálló paraszti gazdálkodás további fenntartását, vagy a – magyarországihoz hasonló – második gazdaság kialakulását.⁵² A títustervek szerint felépített modern la-

⁵¹ A fogalom Marc Augé térítológijára utal, aki különbséget tesz az identitást meghatározó, egyéni és közösségi értelmezésekkel, emlékekkel átszőtt, gazdag érzelmi viszonyulásokkal rendelkező terek, vagyis az úgynevezett *antropológiai helyek* („anthropological place”) és az ezekkel ellentétes funkciójú, globális minták szerint létrehozott, mesterségesen kialakított semleges terek (hotelszobák, vonatbüfék, repülőterek, átjárók stb.), más szóval az úgynevezett „nem-helyek” (non-places) között. Lásd Marc AUGÉ: *From Places to Non-places*. In: *Uó: Non-places: Introduction to an anthropology of supermodernity*. Verso, London–New York, 1995. 75–115.

⁵² Vö. OLÁH Sándor: A székelyföldi agrártermelés társadalmi feltételei 1989 után. In: *Uó: Falusi Látletek 1991–2003*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2004. 128–138. Az új, többutcás településszerkezet kialakításának legfonto-

kóházak és a szabványosított méretű telkek elmosták a lokális társadalmon belül kialakult korábbi szociális, gazdasági határokat: uniformizálták a betelepülő és helyi (törzsökös) családok között húzódó korábbi vagyoni, státuszbeli, szokásjogi stb. különbségeket.

Tiszapéterfalva történetileg kialakult falumagja, amely a hatvanas évekig a szimbolikusan felértékelt református templom köré szerveződött – az infrastrukturális változások hatására – a hétköznapi élet másodlagos, periferikus színterévé vált. Az új faluközpont kialakítása a második világháború előtt épített parasztházak egész sorának lebontásával és az ott élő családok áttelepítésével járt együtt. Az új sportkomplexumot a falu egykori („régí”) temetőjének felszámolásával építették be, a családi sírok egy része fölé futball- és tekepálya került.

A további részletek figyelembevétel nélkül azt mondhatjuk tehát, hogy ezek a tértranszformációs gyakorlatok hozzájárultak a történeti identitás korábbi szerkezetének átalakulásához: új gazdasági magatartástípusokat, érintkezési formákat, interakciós helyzeteket hoztak létre. Ily módon tehát nem csupán a hétköznapi élet *külső* („fizikai”) kontextusában okoztak változásokat, hanem a jelen lévő „múlt” gondozását elősegítő közösségi és privát terek tömeges felszámolásával megváltoztatták magának az *emlékezésnek* a struktúráját is.

---

sabb következményeit – a háztáji gazdaságok felszámolását, a kvázi urbánus életmód kialakítását stb. – és a lokális társadalomban az infrastrukturális fejlesztésekkel szemben kialakult ellenérzéseket nagyon világosan mutatják a településen készített interjúk is: „A kolhozelnök felfaragta a falukot, behozta a sok idegeneket. Ű várost akart ebből a falubul csinálni. Hát nézd csak meg ezt az utcát, aki ide költözött nincs hol kikakálni magukot. Egy falusi parasztnak legalább 15 szotek kell, hogy legyen, hogy tudjon hol dógozni. Hát ezeken a telkeken nem tudnak egy petrezselymet letenni. Nem látod milyen szűk telek-helyek vagynak? Itt is átvágta a kerteket érted, na. És evvel nem jót csinált, mert ott is olyan kevés kis izéket adott, hogy nincs értéke a háznak. Itt van a Deszkovics háza, eladó, hát nem adnak érte 5000 dollárt. Hát nem tudsz letenni egy WC-t a portán, mert már ott vagy a szomszédba. Hát ezért haragszik az elnökre a nép. Átkozza is... Hát nálunk ez a vidámpark itt hiányzott? Hát Szőlősön se hiányzik az senkinek, nemhogy itt, mert itt sincsen közönsége. Csak az, hogy valakinek ki vót téve, hogy építs, oszt akkor téged kitüntetünk.” 76 éves férfi, kolhoz munkás (gépkészelő), Tivadarfalva. Az interjú időpontja: 2014. június 12.

A tradícióktól való megfosztás térbeli gyakorlatain kívül szintén jelentős változást eredményezett a „kolhozporták” modernizálása is. A kolhoz közműveinek bekapcsolása az országos hálózatba, a háztartások villamosítása⁵³ és gázzal történő ellátása⁵⁴ a hatvanas évek végére fejeződött be, ami szintén újszerű fogyasztási mintákat, stratégiai viselkedésmódokat és mentalitásokat alakított ki. „A házakba beköltözött a jólét. Egyébként érdemes megemlíteni, hogy az utóbbi húsz év alatt 600 új ház épült a kolhozunkhoz tartozó községekben. És micsoda házak! Modernek, kényelmesek. Térjünk be például Seres Jenő gépészhez: modern vonalú bútor, pianínó, tv-készülék a berendezés elengedhetetlen tartozékai.”⁵⁵ Az 1960-as évek végére – az említett változások hatására – nem csupán a korábbi életforma, de a „múltat” objektiváló anyagi kultúra (material culture) egy része is eltűnt, amely a tárgyakba kódolt emlékezet⁵⁶ erodálódását okozta.

A modernizáció, valamint a hozzá kapcsolódó teleologikus történelemszemlélet lényegét világítja meg az alábbi szövegrészlet, amelyet a falu kolhozelnöke mondott el az 1969-es beszámoló ülésen: „Az emberekben, a tagságban a gazdasági változás az élethez való más magatartásban nyilvánul meg. Ha az előbbieken említettem, hogy 1945, 48-ban a teleknélküliek házat építettek, ezt szükségszerűleg kellett építeni. *De milyenek voltak ezek a házak? Kicsik, egyszobások földes padlóval, kicsi*

⁵³ A *Kárpáti Igaz Szó* 1958. február 9-ei számában a Tivadari Községi Tanács elnöke, Fóris Gábor a *Fejlődnek községeink* című cikkben arról számol be, hogy „nagy változások történtek a helység művelődési életében. Középiszkola, 80 férőhelyes bentlakásos iskola, községi áruház épült, megkezdte működését a vezetékes rádióközpont, átadták rendeltetésének a szülőotthont és az étkezdét. Villamosították Tivadart és Péterfalvát”. FÓRIS GÁBOR: *Fejlődnek községeink. Kárpáti Igaz Szó*, 1958. február 9. 3.

⁵⁴ Az 1966. június 16-án tartott kolhozvezetőségi ülésen a gazdaság elnöke, Bíró Andor elmondta, hogy „a kárpátaljai területi végrehajtó bizottság rendelkezése értelmében a kolhoz 48 darab gázspórt és gázpalackot kapott, amelyet szét kell osztani a brigádok és a farmok kolhozistái között. Az értéke egynek – bevezetéssel és bekötéssel együtt – 67 rubel 60 kopek. Elhatározták: elosztani a gáztűzhelyeket falvanként. NKHLR: *A kolhoz vezetőségi üléséről készült jegyzőkönyv*. 1966. 52.

⁵⁵ BÍRÓ ANDOR: *A kanyargó Tisza partján...* Kárpáti Kiadó, Ungvár, 1968. 6.

⁵⁶ JAN ASSMANN: i. m. 20.

ablakokkal stb. Majdnem úgy is mondhatnám egészségtelenek. Mindenütt jól látszik ez a falu végén, ahol akkor tömegesen lettek építve a házsorok. *Ellenben ma? Milyen házak épülnek ma?* 10x10-esek nagy ablakokkal, ahová szabadon nyit be a napfény, ezek a házak szépek, modernek és egészségesek is. *Változás van a berendezésben is.* A konyhabútor, a nappali szoba berendezése, már nemcsak mesebeli király városában, hanem a Határőr kolhoz tagjainak a házában is van. *Kevés helyen található még a régi berendezésből karosládák helyüket pulitirozott szekrények, rekamék váltották fel, szőnyegek, a kemencét felváltotta a gázzspór, a régi mécesest és petróleum lámpát a villany. A rádiók számát ezekben a televíziókét százakban, a megtakarított pénzt milliókban tartják számon a kolhozistáknál. Hogy mégis a múltat az utókor számára megmentsük tájjellegű múzeumot rendezünk be, s mit gondolnak az elvtársak? – az egész környéket Almástól Gyuláig, Visket, Várit, Salánkot, Nagydobronyt be kell járni, de nemcsak bejárni, hanem az egész padlásokat felkutatni, mert a régi használt dolgoknak már csak a hült helye van. Pedig össze kell ezeket gyűjteni, mert, ha mi még úgy, ahogy emlékszünk rá, de az utókor egyáltalán nem fogja tudni elképzelni őseink életmódját. Íme így változunk, fejlődünk. A mezőgazdasági munkás munkája könnyebb és tisztább lett, ami lényeges, elvesztette bizonytalanságát. Ha eddig az időjárás döntően befolyásolta a kolhozisták jövedelmét, ma ha kis hatással is van rá, de nem döntő jelentőségű.*⁵⁷

Az idézetből látható, hogy a mikroszintű politikai diskurzus a „jelent” a jövőelvárások beteljesüléseként ábrázolja: az emberi vágyak nem egy majdani, elképzelt jövőben teljesülnek („már nemcsak a mesebeli király városában”), hanem már az aktuális jelenben is megtapasztalható realitásokként merülnek fel. Ez a szemléletmód ugyanakkor a „múltat” mulandó értelemként fogja fel, amelynek jelentéseit rögzíteni kell (ennek híján „az utókor egyáltalán nem fogja tudni elképzelni őseink életmódját”). Ezek alapján a diskurzusnak az a funkciója, hogy olyan referencia-pontokat alakítson ki a történeti időből, amelyhez képest a szo-

⁵⁷ NKHLR: Beszámoló jelentés a „Határőr” kolhoz vezetőségének munkájáról 1969. évben. 1969. 6-7.

cialista gazdasági fejlődés lokalizálható („a régi használt dolgoknak már csak a hűlt helye van. [...] Íme így [...] fejlődünk”). Ennek, azaz a „múlt” kimerevítésének, a történeti idő megállításának az egyik adekvát eszköze volt a múzeum.

Mindez meglehetősen furcsának tűnhet, ha arra gondolunk, hogy az a történeti idő, amelyet a hatalom a település „távoli múltjaként”, azaz régmúltként („őseink életmódja”) reprezentált az 1970-es évek elején, maradéktalanul még „nem múlt” el. A faluban létrehozott skanzen gyűjteményét olyan házakból, tárgyakból, eszközökből válogatták össze, amelyek az adott időszakban még a település eleven jelenéhez tartoztak. A szocialista propaganda humanisztikusnak ható vonása tehát, amely látszólag a „múlt” differenciálatlan megőrzését állította középpontba,⁵⁸ éppen a lokális történelem megsemmisítését célozta meg, amennyiben eredeti kontextusából kiemelte, összegyűjtötte, a mindennapok elől elzárta, rendszerezte, kiválogatta és ezzel egyidejűleg fel is számolta azt a korábbi értelem-összefüggést, amelyben az egyéni múlttapasztalatok még szervesen a „jelen”-re vonatkoztak.

Azt mondhatjuk tehát, a kolhoz által létrehozott múzeumban a kommunikatív emlékezet intenzív átalakítása zajlott, ahová a személyes múltat őrző tárgyakat, a település „régit”, „egykori” jelenének minden megnyilvánulását, gesztusát összegyűjtötték. Itt kaptak helyet a falu archaikus múltját megjelenítő házak, az egykori életformát reprezentáló használati eszközök, ide került minden olyan *nyom* (például azok a privát fotók, írott dokumentumok), amelyek a „régit” társadalomszervezetet, a kollektív gazdasági tevékenységeket, a közösségi cselekvések színtereit (óvoda, népiskola, színjátszó kör) ábrázolták. A politikai meggyőzés és manipuláció hasonló intézményeit Michel Foucault a „megvalósult utópia” színtereiként értelmezte, azaz olyan ellen-szerkezeti helyként (heterotópiaként) írta le, amelyben egyfelől átalakítják, felerősítik és kifordítják az adott társadalom erő-

⁵⁸ Tejaswini NIRANJANA: A szövegek és a kultúrák reprezentálása: Fordításelméletek és etnográfia. In: N. KOVÁCS Tímea (szerk.): *A fordítás mint kulturális praxis*. Jelenkor Kiadó, Pécs, 2004. 133–175.

viszonyait, másfelől megszüntetik, felfüggesztik a megszokott időt.⁵⁹

A helyi társadalomban az 1970-es években – tehát a múzeum alapításának éveiben – már kifejezetten populárisak váltak azok a hétköznapi informális gazdasági stratégiák (lopás, munkalassítás, károkozás, fusizás stb.), amelyek nap mint nap megakadályozták a kollektív termelési rendszer működését, azaz ellentmondtak az uralkodó ideológiának, folyamatosan aláásták a központi államhatalom legitimitását és eredményességét.⁶⁰ Az informális gazdaság kialakulásával a „szocialista ethosz” és a mindennapi realitás között egyre áthidalhatatlanabb távolság keletkezett. A hatalom legitimitásának fenntartása érdekében a kolhoz vezetőségének szüksége volt egy olyan nyilvános társadalmi térre, ahol az ábrázolt világ ellenállt a mindennapi valóság tényszerűségének, és a szocializmus autoritása „tisztá” formájában működött. Ezt a funkciót a vizsgált településen a múzeum által konstituált tér töltötte be. Ez volt az a hely, ahol az utópia absztrakt, valóság-transzcendens idejét⁶¹ a hétköznapi emberek számára is közvetlenül érzékelhetővé és megtapasztalható idővé alakították át.

A múzeum történeti diskurzusának lokális recepciója

A múzeum mint a hatalom által reprezentált idő elsajátítását, internalizálását szervező tér – a kiállítás tárgyai, koncepciója konkrétsága ellenére – a faluban élő emberek számára mindvé-

⁵⁹ Michel FOUCAULT: *Eltérő terek*. In: Uő: *Nyelv a végtelenhez. Latin Betűk, Debrecen, 1999. 147–156.*

⁶⁰ A településen az államszocialista és a rendszerváltás után kialakult informális gazdasági stratégiák különböző típusainak és társadalmi funkcióinak leírását lásd BORBÉLY Sándor: *Informális gazdasági stratégiák a magyar–ukrán határvidéken*. In: TURAI Tünde (szerk.): *Hármas határok néprajzi értelmezésben*. MTA BTK Néprajztudományi Intézet, Budapest, 2015. 217–245.

⁶¹ Mannheim Károly szerint az utópia nem más, mint olyan valóságidegen orientálódás, amely abban különbözik az ideológiától, hogy nem hagyja érintetlenül, hanem éppen ellenkezőleg: átalakítja, megmunkálja, újrastrukturálja a fennálló társadalmi, politikai, gazdasági viszonyokat. MANNHEIM Károly: *Ideológia és utópia*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1996. 221.

gig hozzáférhetetlen, reflektálatlan értelemtartalmak színhelye maradt. A településen készített interjúk elemzése azt mutatja, hogy a rendszerváltás előtt a helyi lakosság többsége egyáltalán nem látogatta a múzeumot.⁶² A hétköznapi emlékezők történeti diskurzusában a múzeum – látszólagos nyitottsága ellenére is – ma is elsősorban zártságában, megközelíthetlenségében objektíválódik, amelyhez a falu lakosai kizárólag speciális társadalmi szerepekben („a kolhoz munkásaként”), többnyire a hatalom tárgyaként férhettek hozzá: „Minden évbe Lola néni⁶³ odacsődítette a konzervgyárat, meg mindenkit, azt kicupákoltatta, a nőekkel átmosatta, kiszárította, berakatta, ott akkor azért volt rend. Minden nyáron jött az építő brigád, kiremontolt mindent, te nem emlékszel, hát ott egy gyönyörű vízimalom állt, stég volt, a tópartja gyönyörű, a Tiszából jött a víz, hal volt benne, hát ott a madárnak se lehetett bemenni. És ott ha nagy munka vót, Lola néni a konzervgyártól kezdve mindenkit odacsődített: kiraktak, kimeszeltek, felsúroltak. Hát oda a nagyépületbe is nem ment be mindenki, ha még a miniszter is jött, felhúzta a papucsot. Hát én is mezítláb jártam, hát te hogy gondoltál? Hát ott olyan rend vót, minden reggel jöttek az asszonyok leizélték, a mázolt padlót levizézték, mindent lepókhálóztak. Hát ott olyan rend vót Sándor, esetleg annyi vót, hogy tavasszal a gaznak fel kellett érni a szé-

⁶² A múzeumba látogató személyek számáról, társadalmi, etnikai összetételéről stb. sajnos nem állnak rendelkezésünkre adatok. Ennek ellenére az intézmény két vendégkönyvéből számos fontos következtetés levonható a múzeum társadalmi bázisáról. A két kötet az 1971. január 27. és 1983. március 11. közötti időszakot fogja át, s összesen 364 kommentárt, megjegyzést tartalmaz. Ezek nyelvi megoszlása a következő: 256 ukrán/orosz, 80 magyar, 28 egyéb (román, szlovák, cseh, szlovén stb.) nyelvű. Sokatmondó adat, hogy a magyar nyelvű bejegyzések közül a nevezett időszakban csupán három-négy köthető a település csoport valamelyikén élő személyhez, igaz, több beírás (összesen 10) a környék általános és középiskolás tanulói, valamint a péterfalvi pionirtáborok résztvevőinek a látogatását bizonyítja.

⁶³ A falumúzeum első igazgatója, Bíró (szül. Varga) Julianna a péterfalvi kolhoz elnökének, Bíró Andornak volt a felesége, és 1970–1985 között vezette az intézményt. A múzeum későbbi vezetői a következő személyek voltak: Sárközi Katalin történelem szakos középiskolai tanár (1985–1989), Gönczi Tivadar képzőművész (1989–1994), Kovács Katalin néprajzos (1994–2007), Borbély Ida történelem szakos középiskolai tanár (2007–2012), Perduk Beáta magyar nyelv és irodalom szakos középiskolai tanár (2012).

na végett, de mondom neked, hogy azért vót kurvára rend, még a házakba is, mert a kolhozisták mindent megcsináltak. *Ott még a lábnjomnak se vót szabad látszani, annyira nagy rend vót. Az egy szent hely vót, ott nem vót hanczázás. Ott még én is úgy ügyeltem mindenre, hogy el se tudom neked mondani.*⁶⁴

Az idézet alapos elemzése nélkül is nyilvánvaló, hogy az emlékezet az elbeszélés középpontjába olyan alanyokat állít, akiket a hatalom tárgyszerűségükben mozgat („odacsődít”), és tényleges cselekvéseiben irányít. A műveltető és cselekvő igék halmozása a szövegben (kicupákoltatta, átmosatta, kiszárította, berakatta; kiraktak, kimeszeltek, felsúroltak, levizelték, lepókhálóztak) azt bizonyítja, hogy a falusi lakosság a hatalom locusát naponta létrehozó és gondozó, alárendelt cselekvők státuszát töltötte be (úgy, mint aki „mindent megcsinál”). Az elbeszélésben a múzeum olyan helyként tételeződik, ahol nemcsak hogy „rend van”, és a térhasználat a hatalom által szabályozott (a miniszter is felhúzta a papucsat, a kisember pedig „mezitláb jár be”, „úgy ügyel mindenre, hogy el se lehet mondani”), de nem engedélyezett a hétköznapi szubjektivitás megjelenése: tiltottak az egyedi, emberi gesztusok („Ott még a lábnjomnak se vót szabad látszani”). Ez a heterotopikus hely tehát a hatalom által irányított, megszürt gesztusok tere; amely a valóság tényszerűsége által kikezdzhetetlen, érinthetetlen, tekintélyt parancsoló („szent”) helyszíneként működött. Ennek eredményeképp az egyszerű falusi emberek a mindennapokban egész egyszerűen távol tartották magukat tőle.

A helyi lakosság és a múzeum közötti távolság fenntartásában minden bizonnyal az is szerepet játszott, hogy az intézmény gyűjteményének anyagát nem csupán nagylelkű adományok, felajánlások vagy vásárlások, hanem a helyi társadalom tagjai számára – többé-kevésbé erőszakosnak ható – bekebelezések, begyűjtések segítségével állították össze:

a) „A múzeumnak örült mindenki, hogy van egy múzeum a faluba... De annak nem örült senki, hogy *eljött a faluba és összeszedte a régi edényeket, a régi valamiket. Lola járt, felment a*

⁶⁴ 54 éves nő. Az interjú időpontja: 2014. november 31.

*padokra és akárhova: elvitte, ami kellett neki. Valamit lökött érte. Nekem mondták, hogy ennek-annak írsz fizetést, ennek írsz 50 rubelt, annak 25 rubel fizetést.*⁶⁵

b) „Lola néni bement az emberekhez, akkor régen nehéz világ volt, ő járt Palád, Almás... az egész vidéken, felment a padra, összekotorta. Ki mondta azt neki, hogy nem adja? Na ki? Lehet, hogy adott nekik egy kis pénzt, vagy mire van szükséged? De szerintem nem is ellenkeztek az emberek. [...] Ő neki nem volt párdon, hát mondta nekem, hogy menjek én is gyűjteni. És mondtam neki, hogy Lola néni nincs már semmi. Akkor menjek házról-házra.”⁶⁶

c) „Hát ott (a múzeumba) annyi minden vót, na de az úgy, hogy ha Lola szólt, akkor a falról levették, bevitték a múzeumba.”⁶⁷

A három idézet arra utal, hogy a hétköznapi emlékezet a múzeumalapítás mozzanatát a kolhozalapítás, a rekvirálások, az erőszakos begyűjtések traumatizált történeteinek narratív sémai segítségével konstruálják meg. Olyan eseményként beszél el tehát, amely során a privát teret ellenőrzik, átvizsgálják, a személyes tárgyakat felkutatják, válogatnak közöttük (a, b), majd pedig mindennapi kontextusuktól, vagy akár funkcionális szerepüktől függetlenül, a hatalom kiragadja őket (c).

Az erőszakos tárgybegyűjtéseken kívül a helyi lakosság körében többen gondolták azt is, hogy a múzeum létrehozásáról szóló központi döntés nem a település lakosainak valódi érdekeit szolgálja, illetve más, fontosabb infrastrukturális fejlesztésektől von el anyagi forrásokat. Ezt támasztja alá az egyik kolhoz munkás, Pántlikás Irén felszólalása is, aki a kolhoz 1970. február 5-én tartott közgyűlésén annak a véleménynek adott hangot, „hogy a kolhoz vezetősége kevés figyelmet fordít Farkasfalva szociális-kulturális fejlesztésére.”⁶⁸ Ahogy hozzászólásában megjegyezte „Itt [a múzeumnak otthont adó

⁶⁵ 80 éves férfi. Az interjú időpontja: 2014. szeptember 28.

⁶⁶ 54 éves nő, Tivadarfalva. Az interjú időpontja: 2014. október 31.

⁶⁷ 59 éves férfi, Tiszapéterfalva. Az interjú időpontja: 2014. szeptember 22.

⁶⁸ NKHLR: *Vezetőségi tagok közgyűlésének jegyzőkönyve 1970. február 5–6. 1970. 49.*

faluban – B. S.] szükség lenne óvodát és iskolát építeni, nem a múzeummal kellett kezdeni, amelyet csak azért építettek fel és nyitottak ki, hogy a kolhozelnők feleségének munkahelyet teremtsenek”.⁶⁹ A kritikára a járási párttitkár, Malota elvtárs elutasítóan válaszolt. Véleménye szerint: „Nem helyesen szólalt fel Pántlikás elvtársnő, aki arról beszélt, hogy a múzeumot nem kellett megnyitni. Abban az időben, amikor a múzeum létrehozását a pártszervezet felvetette, ezt a kérdést megvitatták a kolhozisták brigádgyűlésein is. Nem ismeretes, hogy mi motiválja az elvtársakat, hogy ez ellen tiltakozzanak, holott a múzeum mindent megőriz, és bemutatja, hogy éltek a mi embereink régebben. Csak a múzeumon keresztül lehet megmutatni azokat az átalakulásokat, amelyek a szovjet hatalom éveit alatt történtek. Tehát mi a múzeumot megnyitottuk és más kolhozokban is meg fogjuk nyitni.”⁷⁰

A fejlesztéssel szembeni ellenérzések és érvek figyelembevételével azonban végül létrehozták a Tiszaháti Tájmuzeumot. Ez az erőszakosnak ható intézményalapításra és a hozzá kapcsolódó tárgybegyűjtésekre a helyi társadalom egy része távolmaradásával és érdektelenséggel reagált. A rendszerváltás előtti évtizedekben a helyi lakosság közül csupán nagyon kevesen látogatták a múzeumot. Ennek eredményeképp a múzeum mint a megvalósult utópiát reprezentáló tér nem tudta maradéktalanul betölteni eredeti funkcióját, hiszen nem a lokális faluközösségre, hanem az azon kívüli szereplőkre, vagyis a faluban időszakosan megjelenő „idegenek”-re, átmeneti státuszú utazókra: a hivatali és adminisztrációs elitekre, pártdelegációkra, turistákra fejtett ki közvetlenül identitáspolitikai hatást. („Mindig jött valaki nagy ember, vagy jöttek nagy delegációk Szőlősről, ezek a pártzarak.”⁷¹)

Ennek ellenére – az eddig elmondottak alapján – a múzeumalapítás a helyi társadalom emlékezetkultúrájának jelentős szerkezeti átalakulását indította el. Az 1970-es években a lokális múlt személyesen megélt és spontán módon ható emlé-

⁶⁹ Uo. 49–50.

⁷⁰ Uo. 50.

⁷¹ 65 éves férfi, Tiszapéterfalva. Az interjú időpontja: 2012. június 15.

kezete (vagyis a hagyomány) különvált ugyanennek a múltnak a történelmi (intézményesen megkonstruált) reprezentációjától. A falumúzeum megteremtette az infrastrukturális feltételeit az egymásnak ellentmondó hétköznapi történelmi tapasztalatok standardizálódásához, egységesüléséhez és rögzítéséhez. Ily módon elősegítette a személyes emlékezetben élő múlt kiemelését, más szóval hozzájárult annak „metonomikus befagyasztásához”. A falu szocialista társadalmi fejlődésének (gazdasági, kulturális, erkölcsi „felemelkedése”-nek) mértéke csak egy kezdetleges, alacsonyabb rendű társadalmi valóság (a történelmi „régmúlt”) összefüggésében vált értelmezhetővé; ez a felosztás legitimálta a hatalmi-politikai gyakorlatok átfogó intézményes rendszerének kiépítését és a korábbi társadalmi valóság radikális átalakítását célzó politikai programokat és ideológiákat is.

Összefoglalás

Tanulmányom a szovjet politikai diktatúra történeti diskurzusának mikroszintű antropológiai elemzésével foglalkozott. Egy határvidéki magyar település, Tiszapéterfalva példáján keresztül azt a kérdést tárgyalta, hogy a vidék történetét, társadalmi, gazdasági múltját reprezentáló falumúzeumok milyen ideológiai szerepet töltek be a kommunista propagandában és a paraszti életforma felszámolását célzó állami intézkedések szimbolikus legalizálásában.

A vizsgált település csoporton – a kárpátaljai tiszaháti falvakban – az 1940-es évek második felétől kibontakozó szocialista társadalomtranszformációs programok (a történelmi parasztság életformájának felszámolása, a magántulajdon megszüntetése, a falusi társadalom vagyonosabb [„kulák”] rétegeinek elüldözése, az erőszakos iparosítás stb.) egy olyan életformaváltást készítettek elő, amelynek mentalitásartikuláló hatásai lényegében csak két évtizeddel később váltak igazán láthatóvá. Az 1960-as évektől a vizsgált településeken a mezőgazdasági termelést irányító kolhoz egy nagyon jól szervezett,

a lokális munkaerőpiacon keresztül a társadalom különféle szféráit kontrolláló intézményként valósította meg a szocialista fejlesztési programot, többek között a faluszisztematizálást, az új településrészek és faluközpontok mesterséges kialakítását, a háztartások modernizálását, a lakosság eredeti térbeli beágyazottságának megszüntetését, azaz a településeken belüli és azok közötti áttelepítéseket. Ennek hatására a lokális múlttapasztalat, a tárgyakban és terekben materializált személyes és kollektív emlékezet jelentős változásokon ment keresztül. A Tiszaháti Tájélmúzeum az adott településcsoporton belüli radikális változásoknak nem csupán katalizátora, hanem nagyon fontos működési terepe és gyakorlati eszköze is volt.

A vizsgált településen az 1970-ben létrehozott tájmúzeum a helyi és regionális kommunista elitek számára egy olyan hatalom által konstituált tér szerepét töltötte be, ahol egyfelől a „jelen lévő múlt” mediatiszt (tárgyakban, fényképekben, dokumentumokban stb. áthagyományozott) elemeinek a begyűjtése és ellenőrzése, másfelől az 1944-es szovjet megszállás előtti korszak, illetve az ezzel kapcsolatos lokális múlt eredeti jelentéseinek rekontextualizálása zajlott.

A vizsgált falumúzeum – ahogy azt az elemzés során láthatuk – specifikus szerkezeti felépítésével, kiállítási anyagainak összeállításával a történelmi múltnak egy sajátos, a makrosztintú identitáspolitikai koncepciókat is jól tükrözö „szocialista” olvasatát hozta létre.

Ennek az emlékezetpolitikai konstrukciónak két jellemző vonása volt. Az egyik az emberi civilizáció hosszabb periódusainak, a lassú, alig változó „világidő”-nek a szembeállítását a szocializmus forradalmi idejével. Más szóval azokkal a nagyütemű (gazdasági, társadalmi, politikai) változásokkal, amelyek a településen az 1945 utáni szovjetrendszerben következtek be és – a hivatalos retorikai szerint – a falu fejlődését segítették elő. A másik a lokális múltnak és a háború előtti paraszti életformának mint a szocialista rendszer egyik lehetséges alternatívájának a szimbolikus leértékelése volt. A történelmi időnek ehhez az interpretációjához szervesen hozzákapcsolódott a falu egyes társadalmi rétegei – a gazdag- („kulákok”) és szegényparasztok

– közötti gazdasági, szociális egyenlőtlenségek és hatalmi viszonyok konfliktusos bemutatása is. Ebben a retorikában a lokális múlt tehát végső soron a társadalmi „igazságtalanságot”, a stagnálást, a lemaradást, az anakronisztikus hagyományt, míg a vele szemben álló szocialista jelen mindennek egyfajta negatív tükörképét: a társadalmi „igazságosságot”, a progresszivitást, a fejlődést és modernitást képviselte. Ezeket a diszkurzív stratégiákat Johannes Fabian összefoglalóan „*kronopolitiká*”-nak nevezte, és az uralom fenntartásának („a geopolitikai terjeszkedés”) eszközeit látta bennük.⁷²

A múzeum által reprezentált idő – ahogy azt az elmondottakból láthattuk – nem egységes és töretlen, hanem egymáshoz képest hierarchikusan elrendezett és intézményesen szabályozott jelentéstartalmú idősíkokból áll. A pártnak, illetve a helyi elitnek a lokális időtapasztalat, illetve vele együtt a történelmi emlékezet manipulálásával egy olyan alávetésen alapuló új „szocialista” hatalmi rend meghonosítása és konszolidálása volt a célja, amelynek az érintett falusi életvilágokban nem voltak meg a történelmi hagyományai.

⁷² Johannes FABIAN: *Time and the Other. How anthropology makes its object*. Columbia University Press, New York, 1983. 144.